

ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΕΣ ΑΝΙΣΟΤΗΤΕΣ

Η ελληνική κοινωνία, όπως άλλωστε και κάθε άλλος κοινωνικός σχηματισμός, παρουσιάζει οικονομικές ανισότητες, δηλαδή ανισότητες στη διανομή του εισοδήματος, στην κατανομή του πλούτου, στην περιφερειακή κατανομή της οικονομικής δραστηριότητας κ.ά. Επίσης, παρουσιάζει και άλλες κοινωνικές ανισότητες όπως στην κατανομή της κοινωνικής ισχύος, στην κοινωνική κινητικότητα, στις ευκαιρίες εκπαίδευσης κ.λπ. Το άρθρο αυτό ασχολείται μόνο με τις κυριότερες οικονομικές ανισότητες που παρατηρούνται στην Ελλάδα. Η προσπάθεια πάντως που γίνεται εδώ για να ερμηνευτούν οι βασικές οικονομικές ανισότητες διαφωτίζει μέχρι ένα βαθμό και τις διάφορες άλλες κοινωνικές ανισότητες που υπάρχουν στη χώρα.

1. Ανισότητες στη διανομή του εισοδήματος

Επίσημα στατιστικά στοιχεία για τη διανομή του εισοδήματος στην Ελλάδα δεν υπάρχουν. Τα στοιχεία του φόρου εισοδήματος είναι περιορισμένης στατιστικής αξιοπιστίας, πρώτον γιατί η απόκρυψη εισοδήματος στα υψηλά κυρίως κλιμάκια είναι μεγάλη και δεύτερον γιατί δεν περιλαμβάνονται μεγάλες κατηγορίες εργαζομένων που δεν υποχρεώνονται από το νόμο να δηλώνουν το εισόδημά τους (αγρότες και χαμηλόμισθοι). Την έλλειψη της βασικής πληροφορίας για τη διανομή του εισοδήματος, προσπαθήσαμε να υπερνικήσουμε με έμμεσους υπολογισμούς από τους οποίους προκύψανε τα αποτελέσματα που παρουσιάζονται στον παρακάτω πίνακα:

Π Ι Ν Α Κ Α Σ 1

Διανομή του συνολικού χρηματικού εισοδήματος* κατά εισοδηματικά κλιμάκια

Κλιμάκια οικογενειακού εισοδήματος (χιλ. δρχ.) 1982

	120	121-270	271-420	421-580	581-750	751-1090	1091-1620	1621-	
	μέχρι	122,7	266,8	420,5	580,7	745,7	1087,7	1622,8	
	122,6	266,7	420,4	580,6	745,6	1087,6	1622,7	άνω	Σύνολο
Ποσοστά									
Εισοδήματος	0,66	3,58	7,39	10,11	11,34	22,15	23,19	21,58	100
Ποσοστά									
Νοικοκυριών	6,16	13,06	15,77	14,78	12,53	17,85	12,79	7,06	100

Από τα στοιχεία του πίνακα 1 προκύπτει ότι η διανομή του εισοδήματος στην Ελλάδα είναι προφανώς άνιση:

* Η παραπάνω διανομή του εισοδήματος προέκυψε με έμμεσους υπολογισμούς ως εξής: Με βάση τα στατιστικά στοιχεία που δίνει η έρευνα των Οικογενειακών Προϋπολογισμών του 1982 για την κατανομή της κατανάλωσης κατά κλιμάκια οικογενειακής δαπάνης υπολογίσαμε την αντίστοιχη κατανομή του εισοδήματος, χρησιμοποιώντας μια συνάρτηση κατανάλωσης που εκτιμήσαμε ειδικά γι' αυτό το σκοπό. Η μορφή της συνάρτησης που επιλέξαμε είναι λογαριθμική. Η εκτίμησή της έγινε με βάση τις χρονολογικές σειρές 1962-1982, κατανάλωσης και εισοδήματος που δημοσιεύτηκε στο «Έθνικοί Λογαριασμοί». Από την εκτίμηση προκύψανε τα εξής αποτελέσματα:

$$\log C = \underset{(359)}{107373} + \underset{(03433)}{0,89138} \log Y \quad r=$$

Έχοντας γνωστή την οικογενειακή δαπάνη για κατανάλωση του κάθε κλιμακίου, βρήκαμε το αντίστοιχο εισόδημα λύνοντας την παραπάνω συνάρτηση ως προς το Y .

Θα πρέπει να σημειωθεί ότι η μέθοδος αυτή υπολογισμού των οικογενειακών εισοδημάτων δεν είναι απαλλαγμένη από επιφυλάξεις κυρίως όσον αφορά την εφαρμογή μακροοικονομικής συνάρτησης κατανάλωσης σε διαστρωματικά δεδομένα των οικογενειακών προϋπολογισμών. Πάντως είναι η μόνη μέθοδος για να αποκτήσει κανείς απλές ενδείξεις για την διανομή του εισοδήματος, όταν λείπουν άλλα στατιστικώς αξιόπιστα στοιχεία.

Ο μισός πληθυσμός —τα νοικοκυριά που βρίσκονται στα τέσσερα κατώτερα κλιμάκια— με ετήσιο εισόδημα κάτω από 580 χιλιάδες δρχ.¹, παίρνει

1. Με τα σημερινά δεδομένα στα κάτω από 580 χιλιάδες δρχ. εισοδήματα του 1982 αντιστοιχούν τα εισοδήματα κάτω των 788 χιλιάδων δρχ.

το 21,7% μόνο από το συνολικό εισόδημα. Στα εισοδηματικά αυτά κλιμάκια ανήκουν κατά τεκμήριο το μεγαλύτερο μέρος των αγροτών και εργατών καθώς και το κατώτερο υπαλληλικό προσωπικό των επιχειρήσεων και του κράτους. Το επόμενο 43% των νοικοκυριών που βρίσκεται στα εισοδηματικά κλιμάκια 580-1623 χιλιάδες δρχ.² παίρνει το 56,6% από το συνολικό εισόδημα. Θα μπορούσε κανείς να πει ότι στα μεσαία αυτά κλιμάκια ανήκει το μεγαλύτερο μέρος των αυτοαπασχολούμενων μικρεμπόρων, βιοτεχνών και ελεύθερων επαγγελματιών (δικηγόροι, γιατροί, μηχανικοί κ.ά.) καθώς και μέρος των υπαλλήλων των επιχειρήσεων και του κράτους. Τέλος, ένα πολύ μικρό ποσοστό νοικοκυριών, που μόλις φτάνει το 7% και βρίσκεται στα ανώτερα κλιμάκια πάνω από 1623 χιλιάδες³ δρχ., νέμεται

Π Ι Ν Α Κ Α Σ 2

Διανομή χρηματικού εισοδήματος σε διάφορες χώρες
Ποσοστό εισοδήματος

ΧΩΡΑ	Χαμηλότερο 40%	Μεσαίο 40%	Ανώτερο 20%	ΕΤΟΣ
Γαλλία ¹	14,2	38,8	47,0	1970
Μεγάλη Βρετανία ¹	17,4	42,9	40,1	1974
Καναδάς ¹	20,0	39,8	40,2	1985
Ηνωμ. Πολιτείες ¹	13,8	39,8	46,4	1974
Σουηδία ³	14,0	42,0	44,0	1963
ΕΛΛΑΔΑ ²	13,4	38,6	47,9	1974
Βραζιλία ³	10,0	28,4	61,5	1970
Μεξικό ³	16,5	25,5	64,0	1969
Ιράν ³	12,5	33,0	54,5	1968
Ινδία ³	16,0	32,0	52,0	1964
Κένυα ³	10,0	22,0	68,0	1969
Κολομβία ³	9,0	30,0	61,0	1970

Πηγή: (1) C.V. Brown, P.M.Jackson, *Public Sector Economics*, Martin Robertson, Oxford 1982.

(2) Δ. Καράγιωργας, «Η φορολογική εκμετάλλευση στην Ελλάδα», *Ο Πολίτης* 1978.

(3) R. Musgrave, P. Jarrett, *International Redistribution*, Kyklos 1978.

2. Με τα σημερινά δεδομένα τα κλιμάκια αυτά είναι 788-2207 χιλιάδες δρχ.

3. Με τα σημερινά δεδομένα στα πάνω από 1623 χιλιάδες δρχ. εισοδήματα του 1982

το 21,7% του συνολικού εισοδήματος, όσο δηλαδή παίρνει ο μισός πληθυσμός με τα χαμηλά εισοδήματα. Στα εισοδηματικά αυτά κλιμάκια ανήκουν κατά τεκμήριο το μεγάλο εμπορικό και βιομηχανικό κεφάλαιο και πολλά από τα διοικητικά στελέχη των μεγάλων επιχειρήσεων και του κράτους.

Παρ' όλα αυτά, αν η Ελλάδα συγκριθεί με πολλές άλλες χώρες, δε φαίνεται να παρουσιάζει σχετικά μεγάλες εισοδηματικές ανισότητες.

Όπως δείχνει ο παραπάνω πίνακας, ο βαθμός ανισοκατανομής του εισοδήματος στην Ελλάδα είναι πολύ μικρότερος σε σύγκριση με εκείνον πολλών αναπτυσσόμενων χωρών με αγροτικό χαρακτήρα. Από την άλλη μεριά, σε σύγκριση με πολλές βιομηχανικά αναπτυγμένες χώρες, η ανισοκατανομή του εισοδήματος στην Ελλάδα είναι ελαφρώς μεγαλύτερη.

Η κατάσταση αυτή διανομής του εισοδήματος θα μπορούσε να ερμηνευτεί από τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά που παρουσιάζει ο ελληνικός κοινωνικός σχηματισμός. Στον αγροτικό τομέα της χώρας, που παράγει το 20% του ακαθάριστου εγχώριου προϊόντος, δεν υπάρχουν μεγάλες γαιοκτησίες επιχειρηματικής μορφής που να εκμεταλλεύονται μάζες ακτημόνων αγροτών όπως στις αγροτικές χώρες με τις έντονες εισοδηματικές ανισότητες που ενδεικτικά αναφέραμε. Οι αγρότες που αποτελούν το 30% του πληθυσμού της χώρας είναι, στο σύνολό τους σχεδόν, ιδιοκτήτες μικρών και μεσαίων αγροτικών εκμεταλλεύσεων οικογενειακής μορφής. Αυτός είναι ένας παράγοντας που ερμηνεύει τις σχετικά μικρότερες ανισότητες στη διανομή του εισοδήματος στην Ελλάδα σε σύγκριση με άλλες αγροτικές οικονομίες. Βέβαια, οι ανισότητες αυτές θα μπορούσαν να είναι ακόμη μικρότερες αν τους αγρότες δεν εκμεταλλευόταν το μεταπρατικό αλλά και σε αρκετό βαθμό το βιομηχανικό κεφάλαιο. Τα κεφάλαια αυτά φαίνεται να αποσπούν μεγάλο μέρος της υπεραξίας που παράγουν οι αγρότες. Αυτό γίνεται τόσο με την πώληση στους αγρότες των βασικών εισροών (μηχανήματα, φυτοφάρμακα, λιπάσματα κ.ά.) σε υψηλές τιμές, όσο και με την αγορά από τους μεταπράτες των αγροτικών προϊόντων σε χαμηλές τιμές. Οι αγροτικοί συνεταιρισμοί στη χώρα δεν είναι οργανωμένοι αποτελεσματικά σε τόση έκταση ώστε να είναι σε θέση να υποκαταστήσουν τους μεσάζοντες, πράγμα που θα βοηθούσε σημαντικά στη βελτίωση της εισοδηματικής κατάστασης του αγρότη και θα άμβλυne τις ανισότητες στη διανομή του εισοδήματος.

Σε αντίθεση με τον αγροτικό τομέα, η βιομηχανία, που παράγει το 25% του ακαθάριστου εγχώριου προϊόντος, παρουσιάζει μεγάλη μονοπωλιακή συγκέντρωση, όπως προκύπτει από την ανάλυση της παραγράφου 2. Παρά τη μεγάλη αυτή μονοπωλιακή συγκέντρωση, στο βιομηχανικό τομέα εξακολουθεί να επιβιώνει ένας τεράστιος αριθμός μικροβιοτεχνιών, που η καθεμιά απασχολεί μικρό αριθμό εργατών, και αυτό ακριβώς αποτελεί το ιδιαίτερο χαρακτηριστικό της ελληνικής βιομηχανίας. Συγκεκριμένα, το 94% των μονάδων στη βιομηχανία απασχολεί κάτω από 10 άτομα. Βέβαια, από όλες τις ενδείξεις που υπάρχουν θα μπορούσε κανείς να πει ότι η μονοπωλιακή συγκέντρωση —που είναι σημαντικός παράγοντας του βαθμού ανισοκατανομής του εισοδήματος— δε φαίνεται να είναι μεγαλύτερη στην Ελλάδα σε σύγκριση με τις βιομηχανικά αναπτυγμένες χώρες της Ευρώπης. Παρ' όλα αυτά οι εισοδηματικές ανισότητες στη χώρα είναι, όπως είδαμε, μεγαλύτερες σε σύγκριση με τις χώρες αυτές. Τούτο εξηγείται κυρίως από το γεγονός ότι ενώ στις αναπτυγμένες χώρες της Ευρώπης το εργατικό κίνημα είναι αρκετά ισχυροποιημένο ώστε με τους αγώνες του να βελτιώνει τους υλικούς όρους ζωής των εργατών, στην Ελλάδα το εργατικό κίνημα, τουλάχιστον μέχρι πρόσφατα, ήταν αποδιοργανωμένο, ελεγχόμενο σε μεγάλο βαθμό από το κράτος και κατά περιόδους αστυνομευόμενο και επομένως ανίσχυρο να διεκδικεί από το βιομηχανικό κεφάλαιο αυξήσεις του εργατικού μισθού σε έκταση που θα βελτίωνε αισθητά την εισοδηματική θέση του βιομηχανικού εργάτη. Εξάλλου, το πλήθος των μικροβιοτεχνών φαίνεται ότι υφίστανται σε μεγάλο βαθμό την εκμετάλλευση του εμπορικού κεφαλαίου όπως συμβαίνει και με τους αγρότες. Ο έντονος ανταγωνισμός που αντιμετωπίζουν οι μικροβιοτέχνες από τις μεγάλες βιομηχανικές μονάδες, οι περιορισμένες τους δυνατότητες για απευθείας διάθεση των προϊόντων τους και η μικρή πιστοληπτική τους ικανότητα μειώνει σημαντικά τη διαπραγματευτική τους δύναμη στην αγορά απέναντι στο εμπορικό κεφάλαιο, το οποίο τους αποσπά μεγάλο μέρος του κέρδους τους προκειμένου ν' αναλάβει τη διάθεση των προϊόντων τους. Έτσι το εισόδημα του μικροβιοτέχνη δε φαίνεται να είναι μεγαλύτερο από την αμοιβή της προσωπικής του εργασίας. Η συνεταιριστική οργάνωση ομοειδών βιοτεχνικών μονάδων που θα αύξανε την ανταγωνιστικότητά τους και θα περιόριζε τη δύναμη του μεταπρατικού κεφαλαίου δεν έχει μέχρι τώρα προχωρήσει σχεδόν καθόλου.

Τέλος, στον τομέα των υπηρεσιών, που είναι δυσανάλογα διογκωμένες σε σχέση με το επίπεδο ανάπτυξης της χώρας, υπάρχουν αρκετές κοινω-

νικές ομάδες που κατέχουν προνομιακή, θα έλεγε κανείς, θέση στη διαδικασία διανομής του εισοδήματος. Εκτός από τους εμπόρους, που όπως είπαμε κατορθώνουν να αποσπών δυσανάλογα μεγάλο μέρος από την υπεραξία των αγροτών και από το κέρδος των βιοτεχνών, προνομιακή θέση στη διαδικασία της διανομής κατέχουν οι υπάλληλοι των τραπεζών, οι υπάλληλοι ορισμένων μεγάλων δημοσίων οργανισμών (Δημόσιας Επιχείρησης Ηλεκτρισμού, Οργανισμού Τηλεπικοινωνιών) και αρκετοί από τους γιατρούς, δικηγόρους και μηχανικούς. Τα επίπεδα αμοιβών στις τράπεζες και στους μεγάλους δημόσιους οργανισμούς για άτομα με ισότιμα τυπικά προσόντα και ισοδύναμη υπηρεσία υπερέχουν σημαντικά σε σύγκριση με τα επίπεδα αμοιβών τόσο στον ιδιωτικό όσο και στον κρατικό τομέα με τη στενή έννοια. Λόγου χάρη, σε σύγκριση με τη βιομηχανία, οι μέσες συνολικές αποδοχές είναι υψηλότερες κατά 39%, στη ΔΕΗ, 37% στην Εθνική Τράπεζα και 23% στον ΟΤΕ⁴. Εξάλλου, αρκετοί ελεύθεροι επαγγελματίες (γιατροί, δικηγόροι, μηχανικοί) απολαμβάνουν υψηλά εισοδήματα, και γιατί πέρα από το ελεύθερο επάγγελμα που ασκούν είναι συγχρόνως και σύμβουλοι ή υπάλληλοι σε κρατικούς οργανισμούς και νοσοκομεία και γιατί κατορθώνουν να διαφεύγουν από τη φορολογία μεγάλο μέρος του εισοδήματός τους.

Οι ερευνητές που έχουν μελετήσει το πρόβλημα της διανομής του εισοδήματος στην Ελλάδα διαπιστώνουν ότι στα μέσα της δεκαετίας του '70 η ανισοκατανομή του εισοδήματος στη χώρα είχε μάλλον χειροτερέψει σε σύγκριση με τα μέσα της δεκαετίας του '50. Το παράδοξο, μάλιστα, είναι ότι η ανισοκατανομή φαίνεται να χειροτέρεψε παρά την αλματώδη οικονομική ανάπτυξη που πραγματοποίησε η χώρα την περίοδο αυτή. Η διεύρυνση των εισοδηματικών ανισοτήτων τη μεταπολεμική περίοδο μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του '70 δεν είναι άσχετη με την αυστηρή κρατική πολιτική συμπίεσης των χαμηλών εισοδημάτων, την εκτεταμένη ανεργία (πριν από τη μαζική μετανάστευση), το αποδιοργανωμένο εργατικό κίνημα και τους συχνούς και έντονους πληθωρισμούς που δοκίμαζε η χώρα.

Μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο καθιερώθηκε από το κράτος και εφαρμόστηκε με συνέπεια για τριάντα ολόκληρα χρόνια (1945-1974) πολιτική συμπίεσης των χαμηλών εισοδημάτων. Η πολιτική αυτή απέρρεε από την αντίληψη ότι για να επιταχυνθεί ο ρυθμός οικονομικής ανάπτυξης της

4. Λ. Αθανασίου, *Η Διανομή του Εισοδήματος στην Ελλάδα*, ΚΕΠΕ, 1984, σ. 23.

χώρας θα έπρεπε από τη μια μεριά να συμπιέζονται οι μισθοί και τα ημερομίσθια και γενικά τα εισοδήματα των εργαζομένων ώστε να διευρύνονται τα αποταμιευτικά περιθώρια, και από τήν άλλη να ενισχύεται το ποσοστό κέρδους των επιχειρήσεων ώστε να δημιουργούνται κίνητρα για ανάληψη παραγωγικών επενδύσεων.

Έτσι, στα πλαίσια της παραπάνω φιλοσοφίας για την οικονομική ανάπτυξη, η κρατική πολιτική στην τριακονταετία 1944-1974 συγκρατούσε τις αυξήσεις των μισθών και ημερομισθίων πολύ κάτω από την αύξηση της μέσης παραγωγικότητας. Μάλιστα, σε περιόδους πληθωρισμού, οι αυξήσεις των μισθών και ημερομισθίων δεν κάλυπταν παρά μέρος μόνο της αύξησης των τιμών με συνέπεια τη μείωση της αγοραστικής δύναμης των εργατών. Συγκεκριμένα: μετά τη λήξη του πολέμου μέχρι το 1950 τα εισοδήματα των εργαζομένων είχαν κυριολεκτικά εξανεμισθεί από τον υπερπληθωρισμό της περιόδου εκείνης. Οι ετήσιες αυξήσεις κατά 15% που δόθηκαν την περίοδο 1950-1955 δεν κάλυπταν παρά ελάχιστο μέρος της αγοραστικής δύναμης που έχασαν οι εργάτες από τον πληθωρισμό αυτής και της προηγούμενης περιόδου. Εξάλλου μεταξύ 1956 και 1963 —περίοδο σταθερότητας των τιμών— ενώ η παραγωγικότητα στις απασχολήσεις του αστικού τομέα αυξάνει κατά 44%, το κατώτατο ημερομίσθιο ανεβαίνει μόνο κατά 21%. Τα πράγματα χειροτερεύουν ακόμη περισσότερο στη διάρκεια της δικτατορίας. Ενώ το προϊόν κατά εργάτη στη βιομηχανία την περίοδο 1967-73 αυξάνει κατά 80%, τα πραγματικά βιομηχανικά ημερομίσθια ανεβαίνουν μόνο κατά 46%⁵. Παρόλο ότι δεν υπάρχουν στοιχεία, φαίνεται ότι την ίδια εξέλιξη είχε η αμοιβή της εργασίας και στους άλλους κλάδους παραγωγής.

Σε αντίθεση με την πολιτική συμπίεσης των μισθών και ημερομισθίων, η πολιτική ενίσχυσης του κέρδους, κυρίως του μεγάλου βιομηχανικού και εφοπλιστικού κεφαλαίου, ήταν εξαιρετικά γενναιόδωρη. Από το 1948 το κράτος καθιερώνει σειρά φορολογικών και πιστωτικών κινήτρων που στη διαδρομή του χρόνου τα κλιμακώνει θεσπίζοντας ολοένα και πιο γενναιόδωρες παραχωρήσεις όπως επιδότηση του επιτοκίου των βιομηχανικών δανείων, προσαυξήσεις των φορολογικών αποσβέσεων, μείωση των φορολογητέων κερδών των βιομηχανικών εξαγωγών, μείωση του φόρου των αδιανεμήτων κερδών, μείωση της φορολογίας εισοδήματος των εφοπλιστών και

5. Στο ίδιο, κεφ. Ε'.

απαλλαγή τους από το φόρο κληρονομιών κ.ά. Θα μπορούσε δικαιολογημένα η Ελλάδα να χαρακτηριστεί «φορολογικός παράδεισος» για το μεγάλο κεφάλαιο. Την απώλεια εσόδων από τα φορολογικά και πιστωτικά κίνητρα αναπλήρωνε το κράτος με την αύξηση των έμμεσων φόρων, που με το μηχανισμό της μετακύλισης βάρυνε τελικά τα χαμηλότερα εισοδηματικά στρώματα. Με τον τρόπο αυτό τα φορολογικά κίνητρα, οι επιδοτήσεις επιτοκίων και το πλήθος των άλλων παραχωρήσεων του κράτους στις επιχειρήσεις λειτούργησαν όλη τη μεταπολεμική περίοδο σαν ένας περίτεχνα συγκεκαλυμμένος μηχανισμός μετατόπισης εισοδήματος από τους εργάτες, τους αγρότες και τους μικροαστούς στη μερίδα του μεγάλου κεφαλαίου. Αυτό φαίνεται και από την επίπτωση του φορολογικού συστήματος στη διανομή του εισοδήματος. Από έρευνες που έχουν γίνει για το 1964 και το 1974 προκύπτει ότι το φορολογικό σύστημα της χώρας αντί να αμβλύνει τις εισοδηματικές ανισότητες, όπως συμβαίνει στις περισσότερες χώρες του κόσμου, αντίθετα τις έκανε πιο έντονες⁶. Συγκεκριμένα, το συνολικό φορολογικό βάρος (άμεσοι και έμμεσοι φόροι) που έπεφτε στις πλάτες του πληθυσμού με χαμηλά εισοδήματα έφτανε το 32%, του πληθυσμού με μεσαία εισοδήματα το 26% και του πληθυσμού με υψηλά εισοδήματα το 29%.

Την άνετη και χωρίς σοβαρές κοινωνικές εντάσεις εφαρμογή της κρατικής πολιτικής που περιγράψαμε σύντομα παραπάνω, διευκόλυναν πολλοί παράγοντες και κυρίως οι ανεργίες και το ανίσχυρο εργατικό κίνημα. Η εκτεταμένη ανεργία (πριν από τη μαζική μετανάστευση), που το 1961 υπολογιζόταν σε 24% του εργατικού δυναμικού⁷, πίεζε από μόνη της τον εργατικό μισθό σε πολύ χαμηλά επίπεδα. Εξάλλου, το εργατικό κίνημα της χώρας βγήκε εντελώς εξαρθρωμένο από την κατοχή και τον εμφύλιο πόλεμο. Μεταγενέστερα ο συνδικαλισμός βρέθηκε ελεγχόμενος από το κράτος και επομένως ανίσχυρος να οργανώσει αποτελεσματικά διεκδικητικούς αγώνες. Μάλιστα στην πρώτη μεταπολεμική δεκαετία και στη διάρκεια της δικτατορίας (1967-74), το κράτος χρησιμοποιούσε ανοικτά τον καταπιεστικό του μηχανισμό για να μπλοκάρει κάθε ενδεχόμενη απερ-

6. D. Karagiorgas, «The Distribution of Tax Burden by Income Groups in Greece», *The Economic Journal*, June 1973· του ίδιου, «Η Φορολογική Εκμετάλλευση στην Ελλάδα», *Ο Πολίτης*, Φεβρουάριος 1978.

7. OECD, *Manpower Policy and Problems in Greece*, 1965.

γιακή κινητοποίηση ή άλλης μορφής διεκδικητικό αγώνα για βελτίωση των υλικών όρων ζωής των εργατών.

Μετά την πτώση της δικτατορίας το 1974, τα πράγματα αλλάζουν. Στην αγορά εργασίας, ύστερα από τη μαζική μετανάστευση που προηγήθηκε, δεν υπάρχει πλέον μαζική ανεργία σε έκταση που να πιέζει τον εργατικό μισθό σε πολύ χαμηλά επίπεδα. Εξάλλου, το εργατικό κίνημα αρχίζει σιγά-σιγά να ισχυροποιείται και να οργανώνει απεργιακούς και άλλους διεκδικητικούς αγώνες. Διεκδικητικούς αγώνες αρχίζουν και οι αγρότες ζητώντας μεγαλύτερη προστασία των αγροτικών προϊόντων. Αλλά και οι μεταδικτατορικές κυβερνήσεις, για να εξασφαλίσουν τη νομιμοποίηση της πολιτικής εξουσίας, παίρνουν μέτρα που βελτιώνουν την εισοδηματική κατάσταση των εισοδηματικά ασθενέστερων στρωμάτων του πληθυσμού. Έτσι, μεταξύ 1975 και 1978, οι πραγματικοί μισθοί των υπαλλήλων και τα πραγματικά ημερομίσθια των εργατών στη βιομηχανία αυξάνουν κατά 31% και 46% αντίστοιχα και αντισταθμίζουν την απώλεια που είχαν υποστεί στη διάρκεια της δικτατορίας. Αργότερα, από το 1982, καθιερώνεται η αυτόματη αναπροσαρμογή των αποδοχών που είναι πλήρης για τους χαμηλόμισθους και μερική για τους υψηλόμισθους. Ενισχύονται τα εισοδήματα των αγροτών με τη μορφή αυξημένης επιδότησης των αγροτικών προϊόντων και αυξημένων αγροτικών συντάξεων. Αυξάνονται οι κρατικές δαπάνες για κοινωνικές υπηρεσίες και μεταβιβαστικές πληρωμές (παιδεία, υγεία, κοινωνική πρόνοια κ.ά.) από 10,8 του εθνικού εισοδήματος το 1973, σε 18,7% το 1982. Αυτά κυρίως τα γεγονότα συντελούν σε κάποια ελαφρά συνεχή μείωση των εισοδηματικών ανισοτήτων από το 1975 και δώθε. Τούτο προκύπτει άλλωστε και από τη σύγκριση της κατάστασης διανομής του εισοδήματος το 1974 και το 1982, που δείχνει ο πίνακας 3.

Π Ι Ν Α Κ Α Σ 3

Διανομή του εισοδήματος 1974 και 1982

Ποσοστά πληθυσμού	20%	20%	20%	20%	20%
Ποσοστά εισοδήματος					
1974	31,1	10,3	15,6	23,0	47,9
1982	4,6	10,4	15,9	24,0	45

2. Ανισότητες στην κατανομή της οικονομικής δύναμης

Η γνώση του βαθμού συγκέντρωσης της ιδιοκτησίας στα μέσα παραγωγής αποτελεί κρίσιμης σημασίας πληροφορία για τον προσδιορισμό της έκτασης των ανισοτήτων οι οποίες χαρακτηρίζουν ένα κοινωνικό σχηματισμό. Η συγκέντρωση της ιδιοκτησίας δεν επηρεάζει μόνο το βαθμό ανισοκατανομής του εισοδήματος αλλά κυρίως καθορίζει την κατανομή της πολιτικής δύναμης. Στοιχεία για το βαθμό συγκέντρωσης της συνολικής οικονομικής δύναμης στην Ελλάδα δεν υπάρχουν. Μόνο έμμεσα, αξιοποιώντας δηλαδή όσες πληροφορίες διαθέτουμε για το επίπεδο συγκέντρωσης στους επιμέρους τομείς, γεωργία, βιομηχανία, τράπεζες, μπορούμε να προσδιορίσουμε την έκτασή της. Στο χώρο της γεωργίας επικρατεί η μικρή οικογενειακή εκμετάλλευση. Οι μεγάλες γεωργικές ιδιοκτησίες είναι ελάχιστες και δεν αλλοιώνουν το μεγάλο βαθμό ισοκατανομής της γεωργικής ιδιοκτησίας. Αντίθετα, τόσο στο χώρο του βιομηχανικού όσο και στο χώρο του χρηματιστικού και εμπορικού κεφαλαίου επικρατούν συνθήκες υψηλών ανισοτήτων. Εμπειρικές εκτιμήσεις έχουν δείξει ότι ο βαθμός συγκέντρωσης του βιομηχανικού κεφαλαίου είναι σημαντικός. Τα 100 μεγαλύτερα καταστήματα το 1969, 1973 και 1978 απασχολούσαν αντίστοιχα το 11%, 14% και 13% του συνόλου των εργαζομένων στη βιομηχανία⁸. Οι συγκρίσεις που έγιναν με τα αντίστοιχα στοιχεία μερικών χωρών της ΕΟΚ αποκάλυψαν ότι στην Ελλάδα ο βαθμός συγκέντρωσης του βιομηχανικού κεφαλαίου κυμαίνεται στο ίδιο περίπου ύψος με εκείνο των χωρών της ΕΟΚ⁹. Πρέπει να επισημάνουμε, όμως, ότι ο βαθμός συγκέντρωσης σε επίπεδο επιχείρησης είναι πολύ μεγαλύτερος απ' ό,τι σε επίπεδο καταστήματος, και ότι η μέτρηση με βάση την απασχόληση υποεκτιμά τη συγκέντρωση κεφαλαίου μια και οι μεγάλες επιχειρήσεις εφαρ-

8. Θ. Β. Πάκος, *Διαχρονικές Τάσεις Συγκέντρωσης στην Ελληνική Βιομηχανία* (αδημοσίευτο).

9. Για τη σύγκριση του επιπέδου βιομηχανικής συγκέντρωσης της Ελλάδας με χώρες της ΕΟΚ, Βέλγιο, Γαλλία, Ιταλία και Ολλανδία, βλ. T. Pakos, *Concentration in Greek Manufacturing*, Dissertation, Salford University 1980. Επίσης, από στοιχεία που παραθέτει ο S.J. Prais, *The Evolution of Giant Firms in Britain*, Cambridge Univ. Press, 1976, βλέπουμε ότι τα 100 μεγαλύτερα καταστήματα στη Μεγάλη Βρετανία απασχολούσαν το 1968 9,2% της συνολικής βιομηχανικής απασχόλησης, ποσοστό χαμηλότερο από το αντίστοιχο της Ελλάδος.

μόζουν, κατά τεκμήριο, τεχνικές έντασης κεφαλαίου. Με βάση αυτές τις εκτιμήσεις και σε συνδυασμό με τη βέβαιη ύπαρξη ισχυρών ομάδων συμφερόντων¹⁰ στο χώρο της μεταποίησης βγαίνει το συμπέρασμα ότι, με τους πλέον μετριοπαθείς υπολογισμούς, πάνω από το 50% του βιομηχανικού κεφαλαίου βρίσκεται κάτω από τον αποφασιστικό έλεγχο λίγων μεγάλων επιχειρήσεων και συγκροτημάτων.

Για να συμπληρωθεί, όμως, η εικόνα της κατανομής της ιδιοκτησίας του κεφαλαίου στην ελληνική βιομηχανία πρέπει να επισημανθεί μια ιδιομορφία της. Η τελευταία συνίσταται στην ύπαρξη ενός μεγάλου αριθμού (το 94% του συνόλου) μικρών οικογενειακών μονάδων με λιγότερους από 10 εργαζομένους —οι περισσότερες απασχολούν 1 με 2 άτομα— οι οποίες απασχολούν ένα σημαντικό ποσοστό του συνόλου: 40% το 1978. Το γεγονός αυτό σε συνδυασμό με την υψηλή συγκέντρωση αποτελεί ένδειξη συνύπαρξης ενός «μονοπωλιακού» και ενός «ανταγωνιστικού» τομέα, όπου επικρατούν διαφορετικές συνθήκες οργάνωσης και λειτουργίας όπως έχει πρόσφατα υποστηριχθεί¹¹.

Υψηλή συγκέντρωση επικρατεί και στο τραπεζικό κεφάλαιο καθώς και στο κεφάλαιο κοινής ωφέλειας, όπου η παρουσία του κράτους είναι κυρίαρχη. Οι δυο μεγαλύτερες εμπορικές τράπεζες που ελέγχονται από το κράτος και από διάφορους δημόσιους οργανισμούς διαχειρίζονται μεγάλο ποσοστό των συνολικών τραπεζικών καταθέσεων. Εκτεταμένος είναι επίσης ο έλεγχος του βιομηχανικού κεφαλαίου από το τραπεζικό. Πέρα από το γεγονός ότι οι μεγάλες τράπεζες συμμετέχουν στο κεφάλαιο πολλών βιομηχανικών επιχειρήσεων (σε ορισμένες περιπτώσεις κατέχουν την πλειοψηφία των μετοχών), ελέγχουν ουσιαστικά το σύνολο της βιομηχανίας διά μέσου της πιστωτικής τους πολιτικής. Δεδομένου δε ότι ο τραπεζικός δανεισμός είναι η κύρια πηγή κεφαλαίων, ο πιστωτικός έλεγχος καθίσταται αποφασιστικός. Τέλος πρέπει να επισημανθεί ότι το τραπεζικό κεφάλαιο ελέγχει και το μεγαλύτερο μέρος των ασφαλιστικών επιχειρήσεων, οι περισσότερες από τις οποίες είναι θυγατρικές των δυο μεγάλων τραπεζών.

Συνοψίζοντας και λαμβάνοντας επιπρόσθετα υπόψη την υψηλή συγκέντρωση του εφοπλιστικού κεφαλαίου, θα μπορούσε να συναχθεί το ενδει-

10. Α. Γρηγορογιάννη, *Το ξένο κεφάλαιο στην Ελλάδα*, Αθήνα 1975.

11. T. Pakos, *Industrialization, Structural Change and Policy: The Case of Greece*, Ph.D. Thesis, Victoria University of Manchester, 1983.

κτικό συμπέρασμα ότι η συγκέντρωση της οικονομικής δύναμης στην Ελλάδα είναι εξαιρετικά υψηλή. Ίσως πολύ υψηλότερη από εκείνη που παρατηρείται στις άλλες χώρες της ΕΟΚ.

3. Περιφερειακές ανισότητες στην Ελλάδα

Οι περιφερειακές ανισότητες οι οποίες χαρακτηρίζουν την ελληνική οικονομία, ενώ σε περιορισμένη έκταση κληρονομήθηκαν από το παρελθόν, υπήρξαν κυρίως άμεσες ή έμμεσες συνέπειες της μορφής και του χαρακτήρα της κυριαρχούμενης από τις δυνάμεις της αγοράς αναπτυξιακής πορείας της μεταπολεμικής - μετεμφυλιακής περιόδου.

Το κληρονομημένο στοιχείο των περιφερειακών ανισοτήτων συνδέεται, πρωταρχικά, με την ανάδειξη της Αθήνας σε διοικητικό, οικονομικό, κυρίως εμπορικό, και πολιτιστικό κέντρο μοναδικής ακτινοβολίας από τις αρχές ακόμη της εθνικής ανεξαρτησίας τον περασμένο αιώνα. Η εμφάνιση του αστικού τούτου κέντρου με αυξανόμενη συγκέντρωση πληθυσμού, απασχολούμενου στη διοίκηση και στο εμπόριο, δημιούργησε ευνοϊκές συνθήκες εγκατάστασης στην περιοχή βιοτεχνικών και βιομηχανικών επιχειρήσεων προσανατολισμένων στην παραγωγή καταναλωτικών αγαθών για κάλυψη της υπάρχουσας ζήτησης. Πιθανώς σ' αυτή την πρώιμη εποχή θα πρέπει να εντοπισθεί η αφετηρία της διαδικασίας συγκεντρωτικής κυκλικής αιτιότητας, η οποία χαρακτηρίζει τη μεταγενέστερη περιφερειακή διάρθρωση του σύγχρονου κοινωνικού μετασχηματισμού της Ελλάδας.

Ένα άλλο ιστορικό «αίτιο» του περιφερειακού προβλήματος της χώρας συνδέεται με την απότομη αύξηση του πληθυσμού της πρωτεύουσας στις αρχές της δεκαετίας του 1920, εξαιτίας της εγκατάστασης στην περιοχή μεγάλου μέρους του προσφυγικού όγκου (του προερχόμενου από τα βόρεια και δυτικά παράλια της Μικράς Ασίας). Η πληθυσμιακή αυτή αύξηση και η εμφύτευση στην περιοχή της πρωτεύουσας άφθονου και φτηνού εργατικού δυναμικού αποτέλεσαν ενισχυτικούς παράγοντες της οικονομικής δραστηριότητας, τόσο από τη μεριά της παραγωγής όσο και από τη μεριά της ζήτησης. Η ουσιαστική έναρξη της εκβιομηχάνισης της Ελλάδας «τοποθετείται» ακριβώς στα χρόνια του μεσοπολέμου που ακολούθησαν¹². Το

12. W.G. Hoffmann, *The Growth of Industrial Economics*, Manchester University Press, 1958.

γεγονός δε ότι ο κύριος όγκος της βιομηχανίας εγκαταστάθηκε στην πρωτεύουσα, ενίσχυσε ακόμη περισσότερο την κεντρομόλο έλξη της.

Δε θα ήταν, ίσως, υπερβολική απλούστευση να ισχυρισθεί κανείς ότι μέχρι και τις αρχές της δεκαετίας του 1950 οι περιφερειακές ανισότητες παρέμειναν σε χαμηλά επίπεδα. Άλλωστε το κύριο γνώρισμα της οικονομικής διάρθρωσης εκείνης της περιόδου είναι ο πολύ σημαντικός ρόλος της γεωργίας και στην απασχόληση και στο εθνικό εισόδημα.

Στην τριακονταετία 1950-1980 η ελληνική οικονομία υφίσταται εκτεταμένες διαρθρωτικές αλλαγές στη σύνθεση της παραγωγής και της απασχόλησης, οι οποίες μορφοποιούνται στην ενίσχυση της σημασίας και του ρόλου της βιομηχανίας και στον περιορισμό της γεωργίας. Οι πραγματικές δυνάμεις οι οποίες καθορίζουν το περιεχόμενο και το χαρακτήρα της ανάπτυξης είναι: κατά πρώτο λόγο ο κυριαρχικός ρόλος της ιδιωτικής επιχείρησης σε συνδυασμό με την ιδεολογική θέση εναντίον κάθε άμεσης κρατικής παρέμβασης στη λειτουργία της αγοράς, κατά δεύτερο το βάθεμα της πολιτικής και οικονομικής εξάρτησης από ξένα κέντρα καθώς και ο συνακόλουθος «περιφερειακός» χαρακτήρας της ανάπτυξης, ειδικότερα της εκβιομηχάνισης· και τέλος, η ασυστηματοποίητη και αναποτελεσματική κρατική πολιτική.

Οι περιφερειακές ανισότητες οι οποίες επικρατούν σήμερα στην ελληνική οικονομία προκλήθηκαν κύρια τη μεταπολεμική περίοδο και οφείλονται στην άναρχη, απρογραμματίστη και ανεξέλεγκτη ανάπτυξη, σε ιδεολογικο-πολιτικούς λόγους —π.χ. ανοικτή καταπίεση του αγροτικού πληθυσμού— και στην ουσιαστική αδυναμία του κρατικού φορέα να παρεμβαίνει αποφασιστικά μεταβάλλοντας έτσι τη διαμορφούμενη από τις δυνάμεις της αγοράς πορεία ανάπτυξης.

Στη συνέχεια θα σκιαγραφήσουμε ορισμένες από τις χαρακτηριστικότερες μορφές περιφερειακών ανισοτήτων, οι οποίες έχουν ιδιαίτερη σημασία στην προκειμένη περίπτωση.

α) Περιφερειακή διάρθρωση του πληθυσμού και των παραγωγικών δραστηριοτήτων. Η πληθυσμιακή συγκέντρωση είναι μία από τις εμφανέστερες μεταβολές που σημειώθηκαν στην Ελλάδα τη μεταπολεμική περίοδο. Το 1951 ο πληθυσμός της περιφέρειας της Αθήνας ήταν το 18% του συνολικού, το 1961 έφτασε το 22%, για να ανέβει στο 29% το 1971, και, τέλος, το 31% το 1981. Είναι φανερό ότι η τάση δημογραφικής συγκέντρωσης, η οποία υπήρξε εξαιρετικά έντονη μέχρι το 1971, παρουσιάζει έκτοτε σημεία σοβαρής επιβράδυνσης που προοιωνίζουν πιθανή αντιστροφή

ΠΙΝΑΚΑΣ 4

Περιφερειακή κατανομή της Απασχόλησης και του Ακαθάριστου Εθνικού Προϊόντος (ΑΕΠ)

Περιφέρεια	ΑΠΑΣΧΟΛΗΣΗ ¹								ΑΚΑΘΑΡΙΣΤΟΝ ΕΘΝΙΚΟ ΠΡΟΪΟΝ ²							
	ΣΥΝΟΛΙΚΗ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΑ				ΥΠΗΡΕΣΙΕΣ				ΣΥΝΟΛΙΚΟ				ΒΙΟΜΗΧ/ΚΟ			
	1970	1977	1970	1977	1970	1977	1970	1977	1970	1977	1970	1977	1970	1977	1970	1977
1) Ανατ. Στερεά και Νησιά (Αθήνα)	36,5	39,9	53,6	54,7	53,3	54,1	48,0	48,4	55,2	51,3	55,2	57,2				
2) Κεντρική και Δυτ. Μακεδονία (Θεσ/νίκη)	16,6	17,0	17,2	17,8	15,0	16,5	15,6	16,8	16,9	18,5	12,9	14,1				
3) Πελοπόννησος και Δυτική Στερεά	15,8	14,2	9,8	9,4	10,3	9,3	12,1	12,0	10,8	10,7	9,1	9,3				
4) Θεσσαλία	7,5	7,1	5,5	5,3	5,4	5,2	5,7	6,3	4,7	6,1	4,3	4,5				
5) Ανατολική Μακεδονία	5,18	4,6	2,8	2,6	3,2	3,4	3,5	3,8	2,8	3,5	2,5	2,8				
6) Κρήτη	5,8	5,5	3,4	3,3	3,7	3,3	4,0	4,2	3,0	2,9	3,4	4,0				
7) Ήπειρος	5,6	4,7	3,3	3,1	3,3	3,1	3,1	3,4	2,3	2,7	2,9	3,3				
8) Θράκη	3,9	3,5	1,7	1,6	2,3	2,5	2,3	2,4	1,7	2,0	1,5	1,7				
9) Νησιά Ανατολ. Αιγαίου	3,6	2,9	2,6	2,3	3,6	2,6	2,8	2,7	2,2	2,2	2,8	3,1				
Ακατανέμητα	—	—	—	—	—	—	2,9	—	0,4	0,1	5,4	—				
Δείκτης Συγκέντρωσης*	20,3	22,4	33,4	34,6	32,6	33,7	27,8	28,7	35,0	31,6	33,5	36,3				

Πηγή: 1. OECD Regional Problems and Policy in Greece 1981. 2. Εθνικοί Λογαριασμοί. Εκτίμηση Περιφερειακού Προϊόντος Ελλάδος.

* Ο δείκτης συγκέντρωσης υπολογίσθηκε με βάση τον τύπο (ΣΠι²), όπου Πι το ποσοστό της περιοχής i και ΣΠι = 1.

της. Ωστόσο, η ενδοπεριφερειακή πληθυσμιακή συγκέντρωση συνεχίζεται. Πολλές παραδοσιακά προβληματικές περιοχές, ορεινά χωριά και οικισμοί, καθώς και μερικά νησιά εξακολουθούν να καταρρέουν δημογραφικά.

Τα αίτια της πληθυσμιακής εισροής στην περιοχή της Αθήνας —αλλά και των άλλων αστικών κέντρων— συνδέονται κύρια με το πρότυπο ανάπτυξης που είχε σαν συνέπεια την ολοένα και μεγαλύτερη συγκέντρωση των οικονομικών δραστηριοτήτων. Ήδη το 1958 το 40% της απασχόλησης στη μεταποίηση βρίσκεται στην περιοχή του κέντρου. Ένδεκα χρόνια αργότερα (1969) είχε φτάσει το 50%¹³. Παρόμοια εξέλιξη σημειώθηκε και στη βιομηχανική παραγωγή, αλλά επίσης και στην απασχόληση και παραγωγή του τριτογενή τομέα. Όπως είναι άμεσα αντιληπτό, η συγκέντρωση του δευτερογενή και τριτογενή τομέα, στην περιοχή των Αθηνών στις αρχές της δεκαετίας του 1970 έχει φτάσει σε πολύ υψηλό βαθμό. Ωστόσο, κατά την περίοδο που ακολούθησε, οι κεντρομόλες τάσεις επιβραδύνθηκαν δραστικά ή αναστράφηκαν. Στην τελευταία γραμμή του πίνακα 4 παρουσιάζουμε ορισμένους απλούς δείκτες συγκέντρωσης της απασχόλησης και του ακαθάριστου εθνικού προϊόντος (ΑΕΠ) οι οποίοι συνοψίζουν τις εξελίξεις της τελευταίας δεκαετίας. Διαπιστώνουμε ότι όλοι οι επιμέρους δείκτες σημείωσαν θετική μεν αλλά μικρή μεταβολή εκτός από το δείκτη βιομηχανικής παραγωγής, ο οποίος έπεσε από 35 σε 31,6. Η πτωτική αυτή τάση αντανακλά τη σχετική μείωση της βιομηχανικής παραγωγής στην περιφέρεια της Αθήνας, που, όπως φαίνεται από τα στοιχεία του πίνακα 1, από το 55% το 1970, περιορίστηκε στο 51% το 1979. Δεν πιστεύουμε, όμως, ότι η μεταβολή αυτή επισημαίνει μια διαδικασία γενικότερης διασποράς της βιομηχανικής δραστηριότητας μια και ό,τι έχασε ο ένας πόλος συγκέντρωσης το κέρδισε ο δεύτερος (περιοχή Θεσσαλονίκης). Η ευνοϊκή αυτή εικόνα μετριάζεται ακόμη περισσότερο αν λάβουμε υπόψη την αντίθετη ακριβώς τάση που επικράτησε στη βιομηχανική απασχόληση.

Συνυφασμένη με την περιφερειακή διάρθρωση των δραστηριοτήτων του δευτερογενή και τριτογενή τομέα είναι η κατανομή ορισμένων υπηρεσιών κοινής ωφέλειας, οι οποίες θεωρείται ότι σχετίζονται άμεσα με τις συνθήκες και το επίπεδο διαβίωσης του πληθυσμού. Τα σχετικά στοιχεία του πίνακα 5 προβάλλουν ανάγλυφα την περιφερειακή ανισότητα που επικρατεί σ' αυτό τον τομέα. Το επίπεδο υπηρεσιών που απολαμβάνει η περιοχή

13. Ό.π. (σημ. 11).

Αθηνών είναι τριπλάσιο εκείνου του συνόλου των άλλων, εκτός της περιοχής Θεσσαλονίκης, περιοχών. Δυο στοιχεία πρέπει να συνυπολογισθούν ακόμη: πρώτο, ότι οι υπηρεσίες αυτές χαρακτηρίζονται από κάποιο είδος οικονομίας κλίμακας, πράγμα που επιτείνει την ανισότητα· δεύτερο, η υπερβολική αστικοποίηση δημιουργεί πρόσθετες ανάγκες για κοινωνικές ανάγκες, οπότε η στατιστική διαφορά που παρατηρήσαμε θα πρέπει να θεωρηθεί ότι δεν αντανακλά την ίδια ποιοτική διαφορά αλλά σημαντικά μικρότερη.

Υψηλή είναι επίσης η συγκέντρωση σε ορισμένες άλλες υπηρεσίες, όπως εκπαίδευση, μεταφορές, τράπεζες, δημόσια διοίκηση κ.λπ. Ιδιαίτερα πρέπει να επισημανθεί η περίπτωση της εξαιρετικής συγκέντρωσης της δημόσιας διοίκησης στην περιοχή της Αθήνας (πάνω από 60% το 1979), που σε συνδυασμό με την αυταρχική γραφειοκρατική δομή της αποτελεί το σημαντικότερο εξωγενή παράγοντα συγκέντρωσης των οικονομικών δραστηριοτήτων στο κέντρο.

β) Περιφερειακές ανισότητες στην κατανομή του κατά κεφαλήν εισοδήματος. Ο δυαδισμός που χαρακτηρίζει τη μεταπολεμική ανάπτυξη και τη χαμηλή παραγωγικότητα της γεωργίας είναι βέβαιο ότι προκάλεσε σημαντικές διαστρωματικές, διαπεριφερειακές και ενδοπεριφερειακές εισοδηματικές ανισότητες. Δυστυχώς, τα μόνα δημοσιευμένα στοιχεία τα οποία αναφέρονται στην περιφερειακή κατανομή καλύπτουν μόνο την περίοδο 1970-1979.

Στο πίνακα 6 δίνεται η σχέση μεταξύ του περιφερειακού κατά κεφαλήν εισοδήματος και του μέσου εθνικού. Το 1970 το μέσο κατά κεφαλήν εισόδημα στην περιοχή Αθηνών (Ανατολική Στερεά και νησιά) ανερχόταν στο 125% και στην περιοχή Θράκης στο 60% του μέσου εθνικού.

Εννιά χρόνια αργότερα σημειώθηκε σημαντική βελτίωση· οι αντίστοιχοι μέσοι όροι ήταν 119% και 68%. Αξίζει να σημειωθεί ότι η μόνη περιοχή που πραγματοποιεί υψηλότερο κατά κεφαλήν εισόδημα είναι εκείνη του κέντρου. Έτσι, με την εξαίρεση της περιοχής αυτής, η διαπεριφερειακή κατανομή του εισοδήματος δεν εμφανίζεται εξαιρετικά άνιση. Ο περιορισμός των διαπεριφερειακών ανισοτήτων στη δεκαετία του 1970 παρουσιάζεται ανάγλυφα στις σχετικές τιμές του δείκτη εισοδηματικής περιφερειακής ανισοκατανομής¹⁴ που υπολογίσαμε γι' αυτόν το σκοπό. Ο

14. Ο δείκτης περιφερειακής ανισοκατανομής του κατά κεφαλήν εισοδήματος υπολογί-

Π Ι Ν Α Κ Α Σ 5
Δείκτες ποιότητας ζωής

Περιφέρεια	Γιατροί ανά 1000 κατοίκους	Νοσοκομειακές κλίνες ανά 1000 κατοίκους	Τηλέφωνα ανά 1000 κατοίκους	Αυτοκίνητα ΙΧ ανά 100 κατοίκους	Ατομική κατανάλωση ενέργειας για οικ. χρήση ΩXB
Ανατολική Στερεά και Νήσοι	3,2	8,0	465	74	679
Κεντρική και Δυτική Μακεδονία	2,4	6,5	282	36	397
Πελοπόννησος και Δυτ. Στερεά	1,0	3,6	206	18	265
Θεσσαλία	1,2	4,0	206	23	243
Ανατολική Μακεδονία	1,3	5,8	200	20	245
Κρήτη	1,1	6,0	217	27	294
Ήπειρος	1,1	4,2	205	19	229
Θράκη	0,9	2,0	117	18	170
Νησιά Ανατολικού Αιγαίου	1,1	10,0	296	26	297

Πηγή: Π. Καββαδίας και Δ. Αθανασακόπουλος, *Περιφερειακοί Δείκτες και Αναπτυξιακή Κατάταξη των Νομών* (Αδημοσίευτο) ΚΕΠΕ, Αθήνα 1980.

δείκτης αυτός έπεσε από το 12,6 (το 1970), στο 9,5 το 1979.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η κατανομή σε επίπεδο νομών. Ενώ μεταξύ 1970 και 1974 η ανισότητα αυξήθηκε, μειώθηκε σημαντικά μεταξύ 1974 και 1979. Σημειώνουμε εδώ ότι από στοιχεία μελέτης για την περιφερειακή κατανομή του εισοδήματος κατά περιφέρεια και νομό κατά το 1961 και 1971¹⁵ προκύπτει ότι η μεν περιφερειακή κατανομή συγκλίνει ενώ η κατά νομούς αποκλίνει. Έτσι διαπιστώνουμε ότι η μεν

στηκε με τη βοήθεια του τύπου $\Sigma(P_i - 1Y_i - Y_i - 1P_i)$ όπου P_i και Y_i τα περιφερειακά σωρευτικά ποσοστά πληθυσμού και του εισοδήματος. Τα στοιχεία πάρθηκαν από την πηγή (2) του πίνακα 1.

15. Ε. Α. Βολουδάκη και Ε. Α. Πανουριά, *Μια εκτίμηση της Περιφερειακής (κατά νομούς) Κατανομής του Εθνικού Εισοδήματος 1961, 1971*, Τράπεζα της Ελλάδος, 1980.

Π Ι Ν Α Κ Α Σ 6

Περιφερειακές Εισοδηματικές Ανισότητες

	1970	1974	1979
1) Ανατολική Στερ. και Νησιά	129	119	119
2) Κεντρική-Δυτ. Μακεδονία	93	98	97
3) Πελοπόννησος-Δυτ. Στερεά	82	84	88
4) Θεσσαλία	76	80	87
5) Ανατολική Μακεδονία	73	76	85
6) Κρήτη	76	80	81
7) Ήπειρος	64	67	73
8) Θράκη	60	63	68
9) Νησιά Ανατολ. Αιγαίου	74	67	76
Ελλάδα (μέσο)	100	100	100

Πηγή: Βλ. Πίνακας 4, πηγή 2.

περιφερειακή σύγκλιση έχει αρχίσει κάπου μέσα στη δεκαετία του 1960, η δε κατά νομούς άρχισε μετά το 1974.

Η εξήγηση αυτής της εξέλιξης δεν είναι δύσκολο να δοθεί. Με δεδομένη τη συγκέντρωση της παραγωγικής δραστηριότητας στο κέντρο δεν μπορεί παρά να οφείλεται στην πληθυσμιακή συρρίκνωση της περιφέρειας. Η διαπίστωση αυτή, άλλωστε, συμφωνεί απόλυτα με τις εκτιμήσεις του υπουργείου Εθνικής Οικονομίας¹⁶.

Συνοψίζοντας, παρατηρούμε ότι το επίπεδο των περιφερειακών ανισοτήτων στην Ελλάδα είναι εξαιρετικά υψηλό και ότι η κεντρομόλος διαδικασία συνεχίζεται. Η τάση προς την κατεύθυνση του βαθέματος και της όξυνσης των περιφερειακών ανισοτήτων υπήρξε εξαιρετικά έντονη μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1970. Στη συνέχεια παρατηρήθηκε σημαντική επιβράδυνση. Φαίνεται ότι οι κεντρομόλες επιδράσεις της πολωτικής δια-

16. Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας, Πρόγραμμα Οικονομικής και Κοινωνικής Ανάπτυξης, (1983-1987: Προκαταρκτικά, Εθνικό Τυπογραφείο, 1983).

δικασίας ανάπτυξης έφτασαν στα όριά τους. Σημάδια περιορισμού των περιφερειακών ανισοτήτων στη βιομηχανική παραγωγή και την κατανομή του εισοδήματος, αν δεν είναι συγκυριακά, προοιωνίζουν την έναρξη της διασποράς της ανάπτυξης. Πρέπει, όμως, να σημειωθεί ότι αυτή η περιορισμένη μεταστροφή κύρια είναι το αποτέλεσμα της εμφάνισης ενός δεύτερου πόλου ανάπτυξης γύρω από τη Θεσσαλονίκη, ο οποίος αποκτά αύξουσα σημασία με την πάροδο του χρόνου.

Πώς αξιολογείται η ελληνική περίπτωση; Το σημαντικό στην προκειμένη περίπτωση δεν είναι το γεγονός ότι δημιουργήθηκαν περιφερειακές ανισότητες. Η εμπειρία διδάσκει ότι τα φαινόμενα της χωρικής ανισορροπίας δεν αποφεύγονται ούτε στις κεντρικά διευθυνόμενες οικονομίες· και τούτο γιατί ορισμένος βαθμός συγκέντρωσης πόρων και πληθυσμού αποτελούν βασικές προϋποθέσεις εκβιομηχάνισης. Ειδικά στον καπιταλισμό οι αστικές συγκεντρώσεις προσφέρουν σημαντικότερα πλεονεκτήματα για τη μεγιστοποίηση του ποσοστού κέρδους των ιδιωτικών επιμέρους κεφαλαίων. Το πρώτο χαρακτηριστικό της ελληνικής περίπτωσης δε συνδέεται τόσο με το γεγονός ότι ορισμένες περιφέρειες βραδυπόρησαν, σε σύγκριση με την περιοχή της πρωτεύουσας, στους αναπτυξιακούς ρυθμούς τους· αντανακλάται κύρια στην περιορισμένη αξιοποίηση των πόρων και της εργασίας σε πολλές περιφέρειες με αποτέλεσμα ο αναπτυξιακός τους ρυθμός να είναι μικρότερος από τις υπάρχουσες δυνατότητες ανάπτυξης και δευτερευόντως στη μεταφορά στο κέντρο σημαντικού τμήματος του κεφαλαίου που παραγόταν στην περιφέρεια.

Το δεύτερο χαρακτηριστικό της ελληνικής περίπτωσης σχετίζεται με την ουσιαστική αποτυχία της κρατικής πολιτικής να επηρεάσει τη γεωγραφική κατανομή της ανάπτυξης. Το ενδιαφέρον δεν έλειπε ούτε η πληροφόρηση. Ακόμη και η σύλληψη της συνολικής πολιτικής που μορφοποιόταν στο δίδυμο: δημιουργία ικανοποιητικής υποδομής και ενίσχυση της ιδιωτικής πρωτοβουλίας, φαίνεται εύλογη επιλογή στις συγκεκριμένες συνθήκες. Το σημαντικό είναι ότι, όπως δείξαν τα πράγματα, το κράτος, μέχρι και το 1974, δεν ήταν σε θέση να εφαρμόσει καμιά πολιτική. Τα ταξικά συμφέροντα της οικονομικής ολιγαρχίας ήταν τόσο ισχυρά ώστε κάθε μέτρο πολιτικής το οποίο δεν εξυπηρετούσε τις άμεσες στενές επιδιώξεις τους δεν είχε καμιά πιθανότητα να εφαρμοσθεί στην πράξη. Και όταν η συνήθης παρασκηνιακή κατεύθυνση της λειτουργίας των θεσμών δεν απόδιδε, υπήρχαν δραστικότερες λύσεις, πολιτικές εκτροπές ή στρατιωτικές παρεμβάσεις. Μετά το 1974 φαίνεται ότι η κρατική πολιτική από-

κτησε κάποια περιθώρια αυτόνομης δράσης, πράγμα που φαίνεται να έχει ευεργετική επίδραση. Φυσικά, στην προκειμένη περίπτωση η θεραπεία των προβλημάτων απαιτεί αμεσότερη κρατική παρέμβαση, κύρια προς την κατεύθυνση της κοινωνικής υποδομής και της ανάληψης κρατικής επιχειρηματικής δράσης, και την κινητοποίηση του τοπικού λαϊκού στοιχείου.